

Elena-Tia SANDU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Romanitas și gens togata.
Embleme ale romanității

Abstract: (Registers of Identity Landmarks in Roman Literature) References to identity landmarks which cross our entire human existence, involving a prolific game of the variations that affect humans' identity, of categories (i.e. genre, social, ethnical, professional, religious), as well as the very human condition are omnipresent in the Latin literature, in a variety of registers, from the burlesque to the tragical, from the ironical, humoristic or satirical reflexivity to the solemn, severe emphasizing, from the contingent notations to the systematic questioning, aiming at exhaustiveness. This paper identifies and emphasizes some of these hypostases and tonalities, resulting in a mosaic portrayal, with some missing pieces, yet very interesting and attractive, of the Roman representation of humans and humanity, from the point of view of their eternal and general characteristics, on the one hand, and their shallowness and caducity, on the other.

Keywords: *Romanitas, humanitas, toga, gens togata, identity marks.*

Rezumat: Referirile la reperele identitare ce jalonează întreaga existență umană, implicând un joc fecund al variațiilor ce vizează definirea individului, a categoriei (de gen, sociale, etnice, profesionale, religioase etc.), precum și a înseși condiției umane, sunt omniprezente în literatura latină în diferite registre, de la burlesc la tragic, de la reflexivitatea ironică, umoristică sau satirică la emfaticizarea gravă, de la notația contingentă (fortuită) la problematizarea sistematică având năzuința exhaustivității. Din identificarea și prezentarea, în această comunicare, a unora dintre aceste ipostaze și tonalități, rezultă un portret mozaicat lacunar, dar cu atât mai interesant și atractiv, al reprezentării romane a omului și a umanității, în ce au acestea general și etern, dar și caduc și superficial.

Cuvinte-cheie: *Romanitas, humanitas, toga, gens togata, mărci identitare.*

Gens togata

Termenul de origine latină *Romanitas* întrebuințat în științele socio-umane lexicalizează generic totalitatea conceptelor și practicilor cultural-politice prin care romanii se autodefineau:

„The concept of *Romanitas* has often been seen as the carrier of all the factors that make a person “Roman”. [...] Culturally seen the Roman Empire and all Romans stand in an immediate, although not always conscious, relationship to *Romanitas*. It is the concept that represents all Roman ideologies, ideals and values. [...] In a nutshell this concept incorporates what it meant to be a Roman.” (Çaglar 2011, 31).

Toate afirmațiile de mai sus în care se punctează importanța acestui concept conduc lingvistul sau istoricul la o serie de întrebări legitime: Când apare acest lexem? În ce context istoric, social, cultural? Cine sunt primii utilizatori? Ce sensuri se conturează, în ce vecinătăți și asocieri lexicale apare?... O primă surpriză pentru cercetătorul interesat de această temă este că termenul *Romanitas* nu este o creație lexicală a clasicității romane, cum ne-am aștepta, probabil. Cuvântul înregistrează o primă ocurență abia la începutul celui de al treilea secol¹ *p. Chr.* într-o operă creștină, în care autorul, Tertullianus, justifică opțiunea personală de a renunța la togă în favoarea *pallium*-ului, într-o provincie romană, Cartagina, în care limba oficială este latina, elita locală, admiratoare a valorilor civilizației grecești, este bilingvă, limba punică este încă vorbită de o parte a populației, iar cetatea devine tot mai declarat creștină. Deși însăși scurttimea acestui op ar sugera, din perspectiva auctorială, futilitatea subiectului, argumentația erudită tertuliană, având note vădit satirice și ironice², arată că, totuși, *haina contează*, mai precis, contează opțiunea pentru una dintre ele, cele două obiecte vestimentare, *toga* și *pallium*, din cele mai vechi timpuri recunoscute ca mărci identitare, având o valoare simbolică dintre cele mai pregnante în mentalul³ colectiv greco-latin. Straiul ca însemn național reprezintă o dominantă antropologică și Roma, firește, nu va face excepție:

„There was no room for a gap between appearances and substance. [...] This nearly inextricable connection between symbol and substance meant that the symbols in dress served to create connections in the viewer’s minds between the one wearing the garment and all the positive or negative attributes to which that garment might refer.” (Rothfus 2010, 429).

În societatea romană, toga, în toate timpurile și tipurile în care se prezintă, în sincronie și diacronie, este un element esențial de identificare, atât în interiorul său, ca indicator de statut social, civic, cât și în exterior, unde identificarea etnică este concomitent însoțită de transmiterea unui mesaj de putere la adresa popoarelor cu care

¹ O sinteză recentă despre ipotezele și teoriile datării opusculului *De Pallio* scris de Tertullianus, inclusiv despre paternitatea operei, vezi la Hunnink 2005 și Turcan 2006.

² Vincent Hunnink dedică un comentariu detaliat acestei opere care, consideră, pe bună dreptate autorul, deși intrigă exegeții, nu a beneficiat de o analiză detaliată: „*De Pallio* is one of the strangest and perhaps most difficult texts ever written in Latin. In this speech, presented before a live audience in Carthage around 200 AD, Tertullian defends his radical choice to drop the Roman toga and take up the pallium of philosophers and christians. This theme may seem innocently simple, but it has been elaborated with impressive rhetorical pyrotechnics, couched in deliberately artificial language. And is this speech profoundly christian or shamefully pagan? A work of youth or of old age? Is it a serious apology or satire? Tertullian’s *De Pallio* has puzzled scholars for generations, yet it has often been neglected or left aside. [...] *De Pallio* emerges as a fascinating text that stands midway between non-christian and christian literature.” (Hunnink 2005, 9).

³ Despre mentalem și etnostilul roman, caracterizat de valori precum *fides, gravitas, pietas, libertas*, despre evoluția structurilor mentale, vezi Cizek 1994, p. 26-34.

romanii vin în contact, importanța noțiunii, puterea sa de emblemă identitară fiind subliniată de miile de ocurențe ale lexemului în literatura latină.

În interiorul comunității, pe axa verticală, diacronică, toga, explicitată etimologic de Varro („toga a tegendo” – Var.LL.5.113.4¹), prestigioasă prin vechimea care urcă până la regele legiutor Numa Pompilius, reprezintă un simbol al păcii („cedant arma togae” – Cic.Off.1.77, „si pax, positis toga vestiet armis” – LausPis.157), al respectării tradițiilor și credințelor acesteia, un omagiu adus strămoșilor, iar în plan orizontal, sincron, acționând ca validare reciprocă, standardizantă, normativă, între indivizii ce compun grupul civic, cele două axe intersectându-se și presupunându-se reciproc, la nivel individual și social: „In essence, the Romans were keenly and consciously aware that adornment was an extricable element of identity.” (Rothfus 2010: 428). Valoarea de simbol al poziției oficiale este construită și susținută permanent în perioada republicii și a principatului, cu atât mai semnificativ când este indicată retrospectiv. Astfel, Titus Livius subliniază solemnitatea investiturii lui Cincinnatus ca *dictator* prin cererea trimișilor oficiali ai senatului de îmbrăcare prealabilă a togii, condiție respectată cu promptitudine de către patricianul roman. Nu la fel stau lucrurile către sfârșitul republicii. Opera ciceroniană, în special, evidențiază toată pletora de semnificații simbolice ale togii, omologată ca emblemă civică prin excelență. Nu s-au păstrat, din păcate, decât scurte excerpte dintr-un discurs rostit de către Cicero în Senat, în timpul candidaturii la consulat pentru anul 63 a. Chr., însă titlul acestuia, *In Senatu in toga candida*, este cu totul relevant pentru discuția de față. Excerptele păstrate și comentate de către istoricul Asconius Pedianus nu se corelează în mod direct cu titlul, dar din acestea răzbate patosul acuzațiilor la adresa celor doi competitori, Catilina și Antonius, relevând incompatibilitatea candidaților cu înalțimea magistraturii la care aspiră. Dacă percepem structura în ablativ din titlu în regimul exclamativ al indignării (*in toga candida!*...), o putem lesne corela cu celebrul adagiu *O tempora! O mores!*, însemnul civic al candidaturii, *toga candida*, fiind întinat prin comportamentul imoral al celor doi vizați ce o îmbracă în mod abuziv, nedemn. În mentalul latin în care noțiunea de *civis* se confundă aproape totdeauna cu cea de *vir (bonus)*, abdicarea de la valorile civice este asociată cu decăderea din rangul bărbăției. Asumarea togii virile după lepădarea togii *praetextae*, de copil, era marcată de o ceremonie publică, eveniment marcant ce producea o deosebită emoție unui tânăr roman. Pentru că este conștient de impactul său asupra memoriei afective, Seneca se folosește de evocarea acestui moment ca termen de comparație în pledoaria sa în favoarea filosofiei care îl va face cu adevărat bărbat pe discipolul său, Lucilius:

¹ Pentru citatele din sursele antice am întrebuințat bibliotecile digitale Intratext, The Latin Library, Perseus Collection, PHI Latin Text, indicate la finalul articolului.

„Tenes utique memoria quantum senseris gaudium cum praetexta posita sumpsisti virilem togam et in forum deductus es: maius expecta cum puerilem animum deposueris et te in viros philosophia transcripserit.” (Sen.Ep. 4.2).

Cicero, atacându-l pe Antonius, apelează la aceeași simbolistică, însă inversată, atunci când se referă la pasiunea adversarului său pentru Curio: „sumpsisti virilem, quam statim muliebrem togam reddidisti.” (Cic.Phil.2.44). Toga *muierească* este imediat identificată, regimul simbolic al stolei echivalate aici cu retrogradarea de la statutul superior de *vir* fiind evidențiat prin construcția comparativă ireală a lui *tamquam* cu modul conjunctiv: „cito Curio intervenit et, tamquam stolam dedisset, in matrimonio stabili et certo collocavit.” (Cic.Phil.2.44). Importanța codului vestimentar în definirea identității individului se relevă în ironia lui Cicero, decriptabilă de contemporanii săi: *stola* imaginară ar fi fost de natură să confere o oarecare respectabilitate, devreme ce prostituatele erau purtătoare de togă. În climax, următoarea etapă în procesul degradării este asimilarea, tot prin intermediul comparației, cu cea mai de jos treaptă socială și morală, sclavul cumpărat pentru satisfacerea poftelor stăpânului: „Nemo umquam puer emptus libidinis causa tam fuit in domini potestate quam tu in Curionis.” (Cic.Phil. 2.45).

Această „retorică a togii” cum o numește C. Vout (Vout1996: 213) evidențiază discrepanța dintre exigențele ideologice ale unei culturi centrate pe „programarea simbolică a unei identități glorioase” (Duță 2014:14), prin intermediul epopeei și istoriografiei, și neconformările mundane, discrepanță sancționată prin ridicarea sprâncenei de la înălțimea forului emitent. Construind acest proiect identitar pe două axe fundamentale, *mos maiorum* și *pax Romana*, Augustus are marea șansă, și satisfacție, ca viziunea sa politică să fie susținută de opera poetică vergiliană, în special prin *opus maius*, epopeea *Aeneis*. Suetonius relatează anecdotic despre unele decizii ale principelui cum ar fi limitarea acordării cetățeniei romane: „civitates Romanas parcissime dedit” (Suet.Div. Aug.40.3), sau limitarea eliberării sclavilor, interpretate de autor ca fiind măsuri în vederea păstrării purității etnice romane: „Magni praeterea existimans sincerum atque ab omni colluvione peregrini ac servilis sanguinis incorruptum servare populum.” (Suet.Div.Aug.40.3). Astfel, el refuză chiar două cereri adresate de Tiberius și de Livia și, în aceeași idee a revigorării tradiției, se străduiește să se revină la modul de îmbrăcăminte tradițional: „Etiam habitum vestitumque pristinum reducere studuit.” Suet.Div.Aug.40.3). Restauratorul, iritat de lipsa conformării la program, *indignabundus et clamitans*, parafrazează un vers vergilian: „en Romanos, rerum dominos, gentemque togatam!” (Suet.Div.Aug.40.5). Citarea excerptului în regim peiorativ de către contrariatul Augustus este extrem de semnificativă în înțelegerea acestor multiple fațete, uneori contradictorii, ale identității colective: poporul, în viziunea împăratului, nu se ridică la înălțimea proiectului identitar făurit prin mixarea istoriei oficiale cu mărețul program divin, hărăzit romanilor

de însuși Juppiter și cântat în hexametria înălțători și gravi epeice. Candoarea¹ (etimologic, lat. *candida*: „de un alb strălucitor”, dar aici și în registrul simbolic al distincției elitiste, nobile) togii este întunecată vizual de cotidianul nemetafizic, contingent, pragmatic, reprezentat de mulțimea celor îmbrăcați în haine închise la culoare, *turba pullatorum*, nepotrivită cu exercițiul civic la care care fuseseră convocați (*pro contione*). Prin urmare, îndepărtarea lacernelor în for devine obligația edililor, prin ordinul lui Augustus, menționează același istoric (Suet.Div.Aug.40.5), gest semnificând o corecție de etichetă vestimentară ce restabilește și reafirmă toga ca însemn oficial al statutului civic înalt. Același sens îl găsim în acuzația lui Cicero la adresa lui Antonius în a doua filipică, în care statutul de cetățean, de magistrat se identifică prin purtarea togii, augmentat de opoziția *luce – tenebris* și prin aluzia la *Pudor*, încălcată aici flagrant:

„Etiam quaerebat, cur ego ex ipso cursu tam subito revertissem. Eui nuper, patres conscripti, causam reditus mei. Volui, si possem, etiam ante Kalendas Ianuarias prodesse rei publicae. Nam quod quaerebas, quo modo redissem: primum luce, non tenebris, deinde cum calceis et toga, nullis nec Gallicis nec lacerna. At etiam adspicis me, et quidem, ut videris, iratus. Ne tu iam mecum in gratiam redeas, si scias, quam me pudeat nequitiae tuae, cuius te ipsum non pudet. Ex omnium omnibus flagitiis nullum turpius vidi, nullum audivi. Qui magister equitum fuisse tibi viderere, in proximum annum consulatum peteres vel potius rogares, per municipia coloniasque Galliae, e qua nos tum, cum consulatus petebatur, non rogabatur, petere consulatum solebamus, cum Gallicis et lacerna cucurristi.” (Cic.Phil.2).

Repetiția structurii *cum Gallicis et lacerna* subliniază incompatibilitatea lui Antonius, prin comportamentul său imoral, nedemn, cu magistratura consulatului la care aspiră. Semnificativ, toga se constituie ca simbol plurivalent legat de identitatea romană, concentrând calitățile, îndatoririle, valorile bunului, adevăratului (bărbat) roman, abia la sfârșitul republicii, când aceste valori sunt considerate în pericol (Rothfus 2010: 423). Astfel, derivatul *togatus* este întrebuințat în diferite contexte, cu diferite accepțiuni, fie ca adjectiv, fie metonimic, prin conversiune, la plural, desemnându-i pe romani ca popor, spre exemplu la Titus Livius (Liv.3.10.13; 3.50.10) și Horatius (Hor.Car.3.5.10) atât toga, cât și *gens togata* reprezintă simboluri, repere ale unui ideal etnic și social recuperat dintr-un trecut nebulos, reinterpretat și reinvestit cu semnificație dinspre momentul prezentului și proiectat într-un viitor iluzoriu. În plan sincron, se tranzacționează permanent rolurile și relațiile periferie-centru, cele dintre diferitele paliere ale ierarhiei sociale, dintre aparență și esență: „As a tool for maintaining order by demonstrating legitimacy, the changeable toga was adopted by Augustus as he and members of Rome's elite each negotiated his own place in the Roman world.” (Rothfus 2010: 425). În acest complex și convulsionat proces, asistăm la confruntarea ideologică

dintre aderarea dusă până la mimetism obedient și sfidarea unui sistem de valori, prin lepădarea fățișă a veșmântului iconic, realitatea, dincolo de polarizata controversă *candida, toga, luce – pullati, lacerna, tenebris*, oferind însă o imagine mozaică, multicoloră, diversă, în care contaminarea și aglutinarea își spun din plin cuvântul.

În prima parte a principatului, poetului Persius o temă de morală cetățenească în ton cu *mos maiorum* i se pare inactuală, răsuflată, și invocă, parodic, același moment solemn al îmbrăcării togii ca exemplu de subiect literar inadecvat: „cum trepida ante boues dictatorem induit uxor et tua aratra domum lictor tulit—euge poeta!” (Pers.Sat.I.74-75). Întâmplător – sau nu! –, în același text satiric programatic, primul medalion caricatural (din cele trei dedicate poeziilor epocii) este portretul poetului recitator al propriei opere, ridicol prin ținuta solemnă, afectată: „scilicet haec populo pexusque togaque recenti/ et natalicia tandem cum sardonyche albus/ sede leges celsa, liquido cum plasmate guttur/ mobile conlueris, patranti fractus ocello.” (Pers.Sat.I.15-18).

Din perspectivă filosofică stoică senecană, identitatea socială este neesențială pentru aspirantul la înțelepciune, alături de bani, faimă și celebritate, deținerea de poziții sociale înalte, de magistraturi aducătoare de prestigiu și de beneficii, simbolizată aici de *toga praetexta*, nu este utilă în atingerea elevației spirituale:

'Quomodo' inquis 'isto pervenitur?' [...] tutum iter est, iucundum est, ad quod natura te instruxit. Dedit tibi illa quae si non deserueris, par deo surges. Parem autem te deo pecunia non faciet: deus nihil habet.[Toga] Praetexta non faciet: deus nudus est. Fama non faciet nec ostentatio tui et in populos nominis dimissa notitia: nemo novit deum, multi de illo male existimant, et impune. Non turba servorum lecticam tuam per itinera urbana ac peregrina portantium: deus ille maximus potentissimusque ipse vehit omnia. (Sen.Ep.31.9-10)

Dintr-o altă perspectivă, socială, a clientului veșnic dependent de bunăvoința patronală, o epigramă a lui Martialis evocă, în registru autoironic, complexe relațiile clientelare care, în esență însă, se rezumă la serviciile între bogați și săraci, aici mai complicate prin rolul de poet al lui *cliens*. Epigramistul laudă din cale afară toga scumpă primită de la un important libert imperial, adresarea directă din incipit, marcând nu doar intenția exagerării, ci și, prin personificare, valoarea simbolică a interlocutorului său: „Dic, toga, facundi gratum mihi munus amici, / esse velis cuius fama decusque gregis?” (Mart.8.28.1-2), fiind urmată de o suită de hiperbole prețioase cu trimeri livrești, mitologice, în aceeași formulă a interogației retorice din incipit. În siajul laudelor rostogolite cu elan ce ar exprima nestăvilita admirație față de darul prețios și de persoana dăruitorului întrevădem însă complexul de infero-superioritate al poetului sărac, constrâns de vicisitudinile sociale să încerce, nu prin cele mai laudabile metode, dată fiind lingușirea obligatorie, să obțină protecție. Virtuozitatea acestei echilibrice reiese chiar din primul vers prin sintagma bine ticluită *facundus amicus*, în care termenul de *amicus*

este doar un eufemism, curent în epocă, prin care, mascându-se relația clientelară și atenuând diferențele de statut social și material, poetul se autoevaluează social, clamând public punerea sub protecție, în timp ce adjectivul *facundus*, în consonanță cu etalarea erudiției poetice în descrierea superlativă a togii fără seamăn, are o miză importantă în flatarea destinatarului, nu prin prisma funcției sale de camerier imperial (*cubicularius*), vizate în realitate, ci prin a celei de poet, de literat, făcute publice prin opera poetului. Ingeniozitatea poetică exploatează stilistic resursele figurate ale candorii¹, în mod obișnuit un atribut etimologic explicit al togii albe, lipsite de podoabe, care acum întrec cromatic crinii, neaua și perlele, nu însă și puritatea morală a mult prețuitului *amicus*: „sed licet haec primis nivibus sint aemula dona /non sunt Parthenio candidiora suo.” (Mart.8.28.15-16). Aceeași idee este reluată în cartea următoare, în epigrama 49, unde se revine la același joc semantic pentru a crea o legătură cu „personajul” al cărui nume grecesc Parthenius trimite la feciorelnicie, și, deci, candoare morală, Urmărind relația lui Martialis cu libertii imperiali menționați în epigrame, Maurizio Colombo evidențiază, îmbinând analiza lexicală, stilistică și istorică, modul elaborat al curtării și adulării protectorilor sus-puși (Colombo 2013, 154).

Modificările de aspect ale togii înseși – lungime, drapaj, podoabe –, spre a mai oferi un ultim exemplu, reprezintă o reflectare a filolenismului elitei romane (Rothfus 2010: 429), mediată de categoria elenilor care, trăind la Roma, adaptează toga la straiul grecesc, pentru a-și sublinia identitatea mixtă. Observăm, din analiza doar a câtorva dintre sutele de ocurențe ale lexemului, diversitatea semnificațiilor celui mai important obiect vestimentar roman. Această diversitate nu derivă neapărat din diferitele tipuri de togă sau din schimbările societății romane de-a lungul timpului, ci, mai cu seamă, din codificarea complexă a relațiilor dintre diferitele categorii de actori sociali.

Nu în ultimul rând, remarcăm relația bivocă între prezența sa în realitatea romană și multitudinea valorilor pe care le „îmbracă” toga, simbol sartorial roman prin excelență.

Romanitas. Un reper identitar care trebuia inventat

În afara grupului etnic, identitatea se delimitează prin raportare la alteritate, prin însemne vizibile, remarcabile, etalarea acestora devenind și un însemn al aderării la un sistem de valori care nu îți este specific, fenomen deosebit de complex, care se

¹ O excelentă analiză a semnificațiilor cromatice ale candorii face Maria Subi, cu referire, printre altele, la *toga candida* (Subi 2013, 200), dar și în general (Subi 2020), fapt ce ne prilejuește observația unui transfer de la cartea I, unde atributele albeții superlative erau ale unei puella, la cartea a VIII-a, unde apar din nou aceste comparații expresive ale excelenței, atribuite togii și, evidențiate prin climax, binefăcătorului adulat. De comparat versurile analizate aici din epigrama 8, cartea a opta, cu cele din epigrama 115 din cartea I: *Quaedam me cupit, – invidet, Procille! –/ Loto candidior puella cycno,/ Argento, nive, lilio, ligustro* (Mart., I.115.1-3) și cu cele din epigrama 37, cartea a cincea: *Puella senibus dulcior mihi cynis,/ agno Galaesi mollior Phalantini,/ concha Lucrini delicatior stagni,/ cui nec lapillos praeferas Erythraeos/ nec modo politum pecudis Indicae dentem!/ nivesque primas liliumque non tactum* (Mart.V.37.1-6), analizate și traduse de Maria Subi în studiul menționat.

manifestă în întreaga istorie a politicii externe a romane, bazate pe anexare teritorială și înglobare în sistemul statal roman și pe care istoricii și lingviștii îl denumesc prin termenul *romanizare*.

Argumentele lui Tertullianus aduc în atenție, chiar dacă indirect, această relație complexă între sentimentul identității și formele sale exterioare, raportul dintre acestea din urmă și realitățile social-politice în schimbare ce generează amestecuri, fuziuni, confuzii, dar și, nu în ultimul rând, resemnificări esențiale. Paul McKechnie consideră că discursul antitogă al lui Tertullianus nu este și unul antiroman.

„In a basic way it's tempting to think that a speech advocating wearing the pallium instead of the toga must be anti-Roman, and the satirical pictures of Roman life that Tertullian paints later on make this temptation all the stronger. But note how Tertullian hedges his pro-Carthaginian comments about with references implying happy acceptance of Rome's overlordship. [...] the picture of the toga 'coming from the shoulders of a more sublime nation to embrace the Carthaginians' does even more to show that the speech isn't anti-Roman.” (McKechnie).

Ceea ce scapă total analizei autorului citat mai sus este chiar această primă ocurență a lui *romanitas*, și lui Hunning, de asemenea, care deși face un comentariu detaliat textului, se mărginește să-l menționeze ca primă ocurență și faptul că apare în *Lewis and Short Dictionary*¹ un derivat cu o motivare internă clară, în linia unor formații anterioare rezonante în cultura romană: *auctoritas*, *potestas*, *civitas*, *libertas*, *societas*, *urbanitas*, *humanitas*, *gravitas*, *pietas*, *latinitas*, *maiestas* etc., în care sufixul², productiv, dă acces cuvântului de bază la o carieră noțională prin capacitatea sa de abstractizare. Iar această scăpare, probabil, derivă din propria lipsă de atenție a autorului latin acordată termenului întrebuițat. În orizontul eruditului Tertullianus toate aceste lexeme existau, fiecare dintre ele evocând un anumit câmp: legislație, morală, viață socială, filosofie, religie, lingvistică, toate având calitatea de mentaleme și culturreme, sufixul, vechi și folosit din perioada arhaică, venind să consfințească prin mijloacele motivării interne, lungul parcurs al noțiunii, în strânsă corelație cu toate realitățile istorice, politice, culturale care le-au generat, reflectând mutații, acumulări, alunecări de sens uneori frapante, altele subtile. Fiecare dintre termenii enumerați, anume selectați, are povestea și avatarurile sale, fiecare reflectă o fațetă din acest construct colectiv, poliedric, al felului în care romanii se autodefineau, textele probând faptul că sunt, prin sensurile lor complementare și/sau sinonime parțial, printre mărcile identitare cele mai pregnante. Vechimea sufixului este atestată de *Lex Duodecim Tabularum*, prin primele două derivate din enumerație, *auctoritas* și *potestas*, ambele cu sens juridic, ambele puternice mentaleme ale colectivului roman. Spre pildă în *Tabula III* întâlnim derivatul *auctoritas: Tertiis nundinis partis secanto. Si plus*

¹ Termenul *Romanitas* apare și în dicționarul Guțu 1983, 1673.

² O evoluție a conceptului de *humanitas* de-a lungul perioadelor istorice în statul roman schițează Oscar E. Nybakken 1939, 396–413.

minusve secuerunt, se fraude esto adversus hostem aeterna auctoritas <esto>. Această prezență în mentalul colectiv roman încă din zorii republicii poate arunca o lumină suplimentară în decelarea multiplelor semnificații ale conceptului de-a lungul unei, cel puțin, jumătăți de mileniu și ar putea justifica de ce cognomenul *Augustus*, ales dintre altele posibile, a rezonat cu orizontul de așteptare roman (vezi Lott 1995). Tot aici întâlnim pe *tempestas* Tabula I: *Si ambo praesentes solis occasus suprema tempestas esto. Libertas* este, de asemenea, vechi, îl întâlnim începând cu Plautus și Ennius.

EFlorescența derivatelor abstracte în *-tas* o întâlnim desigur în perioada clasică, contribuția lui Cicero fiind fundamentală pentru definirea multora dintre acestea, dar și pentru complementaritatea lor, fapt ce explică prezența lor în vecinătăți lexicale demne de atenție, prin enumerație: „a parentibus nostris vita, patrimonium, libertas, civitas tradita est.” (Cic.P. red. in sen. 2); prin definire a unuia prin raportarea la celălalt: „quid est enim civitas nis iuris societas” (Cic.Rep.1.49.18); prin sinonimizare parțială, spre exemplu *urbanitas* în locul lui *latinitas*: „urbanitate quadam quasi colorata oratio” (Cic. Brut. 46, 170), sau evidențiindu-se reciproc în vecinătăți lexicale: „ut aliquando subtilitatem veteris urbanitatis et humanissimi sermonis attingerem” (Cic.Q.Fr.2, 10). În procesul creării și impunerii termenului sau noului sens al acestuia, definițiile sunt importante: „latinitas est, quae sermonem purum conservat, ab omni vitio remotum. Vitia in sermone, quominus is latinus sit, duo possunt esse: solecismus et barbarismus.” (Auct. Her. 4, 12, 17). În evoluția termenului *latinitas*, P. G. Bârlea identifică trei etape, de la sensul istoric-geografic, la cel politic-legal, pentru a ajunge la sensuri lingvistic-stilistice, definindu-și aria prin antonimia cu *barbaritas* și sinonimia cu *urbanitas*, dar și felul uneori paradoxal în care evoluează sensurile lor în raport cu cele inițiale (Bârlea 2019, 62). Sensul lingvistic-stilistic *urbanitas* capătă noi semnificații contextuale, spre pildă la Seneca, unde sintagma *temeraria urbanitas* de care face dovadă istoricul Timagenes din Alexandria devine sinonimă cu o libertate de exprimare ce va atrage sancțiunea lui Augustus: „saepe illum Caesar monuit, moderatius lingua uteretur; perseveranti domo sua interdixit.” (Sen.Dial.5.23.4). Mai mult, cum analizează Livia Capponi (Capponi 2016), interpretând sursele antice, arderea operelor lui Timagenes nu este o răzbunare la adresa lui Augustus, ci, mai degrabă, o măsură de apărare preventivă în condițiile în care Octavianus include și scrierile în categoria de *crimen maiestatis*, substantivul *maiestas* fiind un alt derivat în *-tas* relevant pentru mentalul latin în republică și în imperiu.

În secolul I a. Chr. un alt termen derivat cu același sufix, *humanitas*, își atinge potențialul, prin contribuția lui Cicero, care nu doar vehiculează diferitele accepții ale polisemantemului în opera sa, ci, după modelul grec, dezvoltă vocația filosofică universală a lui *humanitas*, tinzând să surprindă și să cuprindă esența condiției umane: „Magna enim est vis humanitatis.” (Cic.Sext. Am. 22.63), în timp ce contemporanul său, Caesar, o limitează și condiționează geografic, văzând în *humanitas* un atribut prin excelență roman, prin care se afirmă superioritatea față de alte semini: „Belgae longissime absunt a cultu atque humanitatae provinciae” (Caes.B.G.I.1). Interesantă este poziția lui Tacitus care pare că, în privința efectului lui *humanitas* asupra

neamurilor barbarilor, împărtășește și aprofundează viziunea lui Caesar, ducând-o la ultimile consecințe: istoricul își laudă socrul, pe Agricola, pentru întreaga lui activitate în Britania, inclusiv învățarea rudimentarilor britani cu viața civilizată romană, construirea de temple, foruri, locuințe, vorbirea unei latine fluente și purtare togii. În perioada în care trăiește istoricul nu mai e loc pentru visul ciceronian al (h)umanității în care etica și educația se îmbină în elita societății într-un scop ideal, general uman. Tacitus, preocupat de cauzele profunde ale evenimentelor, în capitolul 21 din *Agricola* rezumă cu un realism lipsit de orice idealizare procesul romanizării, asumat și aplicat eficient și cu conștiinciozitate de către oficialul roman. Evidențind dialectica unor procese istorice, relația dintre cauză și efect, Tacitus evaluează că, din perspectiva romană, măsurile luate de Agricola în Britannia sunt foarte folositoare *saluberrima* și necesare.

„Sequens hiems saluberrimis consiliis absumpta. Namque ut homines dispersi ac rudes eoque in bella faciles quieti et otio per voluptates adsuescerent, hortari privatim, adiuuare publice, ut templa fora domos extruerent, laudando promptos, castigando segnīs: ita honoris aemulatio pro necessitate erat.” (Tac.Agr.21).

Astfel, romanizarea, un proces complex care începe din chiar momentul subjugării unor populații considerate necivilizate (*rudes*), implică civilizarea (*erudire*) acestora prin aculturația aplicată acum conștient și consecvent, însemnele propriei identități etnice fiind lepădate pentru adoptarea altora, prezentate și, în cele din urmă, asumate ca superioare, finalul exprimând apoftegmatic relația dintre civilizarea romană (*humanitas Romana*) și servitute:

„Iam vero principum filios liberalibus artibus erudire, et ingenia Britannorum studiis Gallorum anteferre, ut qui modo linguam Romanam abnuebant, eloquentiam concupiscerent. Inde etiam habitus nostri honor et frequens toga; paulatimque discessum ad delinimenta vitiorum, porticus et balinea et convivorum elegantiam. Idque apud imperitos *humanitas* vocabatur, cum pars servitutis esset.” (Tac.Agr.21).

Această percepție dublă a unor realități sociale produse ca efect al cuceririlor romane ridică problema dublei accepțiuni, inclusivă și exclusivă a termenului *humanitas* în mentalul roman, subliniată de Suzanna Morton Braund, autoarea construindu-și argumentația pe ideea centrală că noțiunea de *humanitas*, deși are accepții inclusive, mai ales la nivel filosofic, prin contribuția lui Caesar, la nivel politic se manifestă exclusiv. Această realitate socio-politică se reflectă și la nivel lexico-semantic, între *humanitas*, *latinitas*, *urbanitas*, pe de o parte, și *romanitas*, pe de altă parte, între care se realizează nu doar relații de sinonimie parțială, ci, mai degrabă, o relație de hiperonimie:

„The Roman idea of *humanitas* – a tool to distinguish us from them – is significantly different from the inclusiv tendency of the modern term *humanity*.

Further, *humanitas* as culture links with concepts of *latinitas* and *urbanitas* and hence with ideas of Roman-ness, which I call *Romanitas*. An examination of the pressures to conformity upon the Roman élite and others who wanted to join that élite suggests that *humanitas* and *Romanitas* converge.” (Morton Braund 1997, 15).

Desigur autoarea poate utiliza acest lexem datorită lui Tertullianus care pare să fi creat *ad hoc* tocmai termenul generic capabil să cuprindă toate celelalte concepte ce definesc autoproiectia romanității, în registrul său înalt, solemn. Într-un anumit sens, chiar asta se și petrece aici, în acest discurs, în care autorul caută și, deci, creează, după un tipar lexical binecunoscut, un termen care să înglobeze conceptual tot ce definește modul roman de a fi, chiar dacă, dată fiind tema, nu o face cu intenție elogiatoare:

„At the turn of the third century Tertullian claimed that the *pallium* traditionally worn at Carthage was altogether being replaced by the Roman toga, a change of taste the theologian found irritating enough to provoke in the *De pallio* an acerbic assault on what he perceived as an all-pervasive *Romanitas* around him. The issue was one that went far beyond the trivial level of an item of dress, for adoption of the toga was symbolic of the growing dominance of Roman ways of life in Carthage at large. Roman imperialism, it emerges, involved not merely political subjection, but also submission to Roman patterns of culture that threatened to destroy local traditions and eradicate all sense of national consciousness and identity.”

Astfel, revenind la puternica imagine vizuală utilizată de autorul creștin pentru a caracteriza relația dintre Roma și Carthagina, incluziunea prezentată de McKennie drept protectoare îmbrățișare paternă – „inclusion in the Roman system, for Carthage, is shown as an embrace: loving, protective, fatherly” (McKennie este o eroare de interpretare. Felul aluziv în care prezintă Tertullianus romanizarea Cartaginei nu este sinceră și nici măcar nu pare o strategie discursivă politic corectă din partea oratorului avocat cartaginez, cetățean al imperiului, având în vedere cât de sumisive și de unidireționale erau îmbrățișările statului roman, adevărate încleștări. Sensul lui *complecteretur* consună mai degrabă cu semnificația contextuală a acestei prime ocurențe a lui *Romanitas*, concept prin care autorul pare să se refere la politica de stat romană: „si et *Romanitas* omni *salus*” (Tert. De pall. 4.1). Condiționala este mai degrabă modalitatea prin care se pune sub semnul întrebării echivalența *Romanitas* = *salus*, sugerându-se astfel, dacă nu convingerea fermă, cel puțin îndoiala privind caracterul salvator al paradigmei existențiale puse la dispoziție de *Romanitas*. De aici putem intui că adevărata metonimie vizată de discurs, transmisă însă aluziv, este toga = *Romanitas*. În seria echivalențelor inductive *Urbanitas* = *Latinitas* = *Humanitas* = *Romanitas*, lepădarea togii nu este o abdicare cetățenească, o dezangajare socială, ci o negare de paradigmă, în condițiile în care pentru creștin, salvarea (*salus*) vine de la Iisus, unicul Soter.

Nu întâmplător, termenul *Romanitas* se naște în afara Romei, nefiind vorba doar de distanță, ci și de distanțare pentru o mai bună capacitate de cuprindere și de definire

a ceea ce presupunea romanitatea. Chiar prin contextul apariției sale, din spirit contestatar, și acest termen, precum alte lexeme polisemantice cu valoare de mentalem – unele dintre ele formate în aceeași manieră –, dă seama despre complexitatea raporturilor dintre cuvinte și realitățile pe care le desemnează, prin permanenta lor nuanțare și resemnificare încifrând în pletora semantică istoria unei limbi, dar și a unei civilizații remarcabile.

Bibliografie:

- Adams, J. N. 2003. "Romanitas" and the Latin Language, in „The Classical Quarterly”, 53(1), p. 184–205: <http://www.jstor.org/stable/355649>.
- Asconius Pedianus. *Q. Asconii Pediani Orationum Ciceronis quinque enarratio* (Based on the edition by A.C.Clark (1907): <http://www.attalus.org/latin/asconius3.html#Toga>).
- Bârlea, P. G. 2019. *The Concept of Latinitas. A diachronic approach*, in „Diversite et identite culturelle en Europe”, XVI (2). București: Editura Muzeul Literaturii Române, p. 57-68.
- Braund, S. M. 1997. *Roman Assimilations of the Other: "Humanitas" at Rome*, in „Acta Classica”, 40, p.15–32: <http://www.jstor.org/stable/24595043>.
- Capponi, Livia. 2018. *A Disillusioned Intellectual: Timagenes of Alexandria*, in Bosman, P.R. (ed.), *Intellectual and Empire in Greco-Roman Antiquity*, edited by P. R. Bosman. London -- New York: Routledge, p. 43-62.
- Çağlar, Leyla Roksan. 2011. *Romanization or no romanization, that is the question in search of socio-linguistic identity in the Roman provinces*, in „Synergies Turquie”, n° 4, p. 131-138
- Cizek, Eugen. 1994. *Istoria literaturii latine*, vol. I. București: Societatea Adevărul.
- Colombo, Maurizio. 2013. *I Liberti Imperiali Negli 'Epigrammaton Libri' Di Marco Valerio Marziale*, in „Wiener Studien”, vol. 126, 2013, p. 145–176: <http://www.jstor.org/stable/24752249>. Accessed 17 Nov. 2022.
- Dawn, Gilley. 2018. *The Latin Alexander: Constructing Roman Identity*, in *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great*, edited by Kenneth Royce Moore, p. 304-324. Brill: https://doi.org/10.1163/9789004359932_013.
- Ernout, Alfred, Meillet, Antoine. 1932/2001. *Dictionnaire étymologique de la langue latine: Histoire des mots*. Édition augmentée, par Jacques André. Paris: Klincksieck.
- Duță, Ilona. 2017. *Identitate și intimitate. Corp(us)ul elegiac al literaturii latine*. Craiova: Editura Universitară Craiova.
- Guțu, D. 1983. *Dicționar latin-român*, București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Hope, M. Valerie. 1997. *Constructing Roman identity: Funerary monuments and social structure in the Roman world*, in *Mortality*, 2:2, p. 103-121, DOI: 10.1080/713685858.
- Hunink, Vincent. 2005. *Tertullian, De Palio. A Commentary*. Amsterdam: J.C. Gieben, Publisher.
- Bradley, Keith. 2000. *Romanitas and the Roman Family: The Evidence of Apuleius's Apology (1)*, in „The Free Library. Canadian Journal of History”: [https://www.thefreelibrary.com/Romanitas+and+the+Roman+Family%3a+The+Evidence+of+Apuleius%27s+Apology\(1\).-a066210901](https://www.thefreelibrary.com/Romanitas+and+the+Roman+Family%3a+The+Evidence+of+Apuleius%27s+Apology(1).-a066210901), ultima accesare: 11.XI. 2022.
- Lewis, C., Short, C. 1879. *A Latin Dictionary*. Founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary. Revised, enlarged, and in great part rewritten by. Charlton T. Lewis, Ph.D. and. Charles Short, LL.D. Oxford: Clarendon Press.
- Lott, John Bertrand. 1995. *The earliest use of the divine epithet augustus, 27 BCE-37 CE: Dynastic names and religion in the Augustan principate. Dissertations available from ProQuest*. AAI9532238: <https://repository.upenn.edu/dissertations/AAI9532238>.
- McKechnie.1992. *Tertullian's De pallio and life in Roman Carthage*, in „Prudentia” 24.2, p. 44-66 https://www.tertullian.org/articles/mckechnie_pallio.htm.

- Nybakken, Oscar E. 1939. "Humanitas Romana." *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 70, 1939, pp. 396–413. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/283098>. Accessed 5 Nov. 2022.
- Poulsen, A. D. 2017. *The Language of Freedom and Slavery in Tacitus' Agricola*, in „Mnemosyne”, 70(5), p. 834–858: <https://www.jstor.org/stable/26572870>.
- Rothfus, M. A. 2010. *The Gens Togata: Changing Styles and Changing Identities*, in „The American Journal of Philology”, 131(3), p. 425–452: <http://www.jstor.org/stable/40983354>.
- Smith W., Waite LLD. W. 1890. *A Dictionary of greek and Roman Antiquities*. London: John Murray.
- Subi, Maria. 2013. *Terminologia candorii în latină și în română (Terminology of Candor in Latin and Romanian)*, in *Quaestiones Romanicae*. Nr. II/ 1. *Lucrările Colocviului internațional Comunicare și cultură în România europeană* (ediția a II-a/ 24-25 septembrie 2013), ISSN 2457-8436. Szeged: JatePress, p. 196-204.
- Subi, Maria. 2015. *Albus color în latină și în română (Albus color in Latin and Romanian)*, in AUT, Seria Științe Filologice, ISSN 1224-967X, nr. 53, p. 91-102.
- Subi, Maria. 2020. *Vocabulele candorii în latină și în limbile romanice (The Terminology of Candor in Latin and the Romance Languages)*, in *Quaestiones Romanicae*. VIII. 1. *Interferențe și contraste în România*, *Lucrările Colocviului internațional Comunicare și cultură în România europeană* (ediția a VIII-a), ISSN 2457-8436. Szeged: Jatepress, p. 153-170.
- Turcan, Marie. 2006. *Tertullien, De pallio. Introduction, édition critique, traduction française, commentaire et index*, mis en ligne en mars 2006, à paraître dans la collection Sources Chrétiennes, Editions du Cerf, fin 2007: https://www.tertullian.org/articles/turcan_pallio/intro.html.
- Vout, C. 1996. *The Myth of the Toga: Understanding the History of Roman Dress. Greece & Rome*, 43(2), 204–220: <http://www.jstor.org/stable/643096>.

Surse:

<http://www.intratext.com/Latina/Romana/>.

<https://latin.packhum.org/index>.

<https://www.thelatinlibrary.com>.

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:Greco-Roman>.